

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

FODOR PÁL

ADATOK A MAGYARORSZÁGI TÖRÖK RABSZEDÉSRŐL

A rabszolgaság az emberi történelem egyik legállandóbb jelensége. Nemcsak az ókori vagy a középkori, hanem – az utolsó másfél-két évszázadot leszámítva – az újkori kultúrák és társadalmak jelentős részében is természetesnek és elfogadottnak számított más emberek alávetése, jogfosztása és eszközként való használata. Nem volt ez másként az iszlámban sem. A rabszolgaság már az iszlám kezdeti, „sivatagi” korszakában hozzátartozott a mindennapi élethez, s fontossága annak arányában nőtt, ahogy az új vallás egymás után hódította meg az ókori közel-keleti magaskultúrák területeit.

Az iszlám rabszolgatartás ugyanakkor erősen különbözött az ókoritól. Az egyik legfontosabb változás az volt, hogy csökkent a rabszolgák szerepe a közvetlen termelésben. Az iszlám világban a rabtartók elsősorban saját kényelmük biztosítására, otthonaik (palotáik) őrzésére és rendben tartására alkalmaztak rabszolgákat: eunuchokat, őröket, ágyasokat, háztartási alkalmazottakat stb. Ezek a „házi rabszolgák” uraik képviselőjében gyakran fontos pozíciókat foglaltak el a kereskedelemben, s szép számban képviselték magukat a kultúra világában is; közülük került ki az énekesek, táncosok, zenészek és színészek java része. Az idő haladtával fokozódó jelentőségre tett szert a rabszolgák katonai felhasználása. Az első rabszolga sereget Mutaszim abbaszida kalifa állította fel, s ezzel olyan intézmény (a „katonai rabszolgaság”) alapjait vetette meg, amely szédületes pályát futott be az iszlám világban. A rabszolga testőrségek, vagy hadseregek hamarosan a mindenkori hatalom (az államiság) legfőbb támaszai lettek, bizonyos esetekben (a gaznavidáknál, a mamelukok birodalmában, az oszmán állam bizonyos korszakiban stb.) pedig az egész politikai szférát ellenőrzésük alá vonták.

Az iszlám társadalom rabszolgái általában jobb helyzetben voltak, mint a korábbi idők rabszolgái. Ez részint a vallásból, részint a sajátos társadalmi gyakorlatból fakadt. Az iszlám vallásjog arra a – maga korában feltűnően humánus – álláspontra helyezkedett, hogy a természetes emberi állapot a szabadság, és jól meghatározott eseteket leszámítva tilos szabad embereket rabszolgaságra vetni (muszlimot nem lehet rabszolgává tenni; szabad ember adósság fejében nem válhat rabszolgává, illetve nem adhatja el magát; akiről nem bizonyítható egyértelműen, hogy rabszolga, az szabad stb.). A rabszolga az iszlámban nem tiszta ingó vagyontöbbség, hanem – bizonyos, nagyon korlátozott jogokkal rendelkező – emberi lény. Így például az iszlám bírúk számon kérhették a tulajdonoson a rossz bánásmódot, és indokolt esetben akarata ellenére is felszabadíthatták a rabszolgáját. A rabszolgák felszabadítása, szabadulásuk megkönnyítése (szerződések, egyezségek stb. formájában) a vallásjog szerint jó cselekedetnek számított, és hozzájárult az elkövetett bűnök enyhítéséhez.

Jóllehet ezek a vallásjogi normák – mint minden elv, vagy előírás – csak részlegesen érvényesültek a mindennapi életben, az iszlám társadalom gyakorlati biztosítékot is nyújtott ahhoz, hogy ne maradhassanak teljesen papíron. Miután a társadalom minden rétege – de kiváltképpen a militarizálódó irányító apparátusok – tömegesen szívtak fel rabszolgákat, lassanként elmosódtak, pontosabban vesztettek fontosságukból a szabadok és a rabszolgák közötti határok (egészen odáig, hogy pl. az oszmán államban jogilag rabszolgának számító méltóságok is tarthattak rabszolgákat). Ennélfogva az iszlám államokban a rabszolgák társadalmi megítélése előnyösebb, a velük szembeni viselkedés pedig általában türelmesebb volt, mint más kultúrkörökben. (Ami nem jelenti azt, hogy az oszmán hadigályákon ne űzték volna halálra őket, ha a helyzet úgy kívánta.)

Az iszlám által bevezetett könnyítések érthetően megnehezítették a rabszolgák utánpótlását, hiszen a belső források – a rengeteg felszabadítás és a *zimma*, a más vallásúaknak nyújtott jogvédelem miatt – meglehetősen leszűkültek. Így, miután lezárultak a kezdeti nagy hódítások és vége szakadt a hadifogoly-bőségnek, a rabszolgaszükségletet elsősorban „külpiaci” vásárlások révén elégítették ki. Eleinte a közép- és kelet-európai szlávokból, később az eurázsiai sztyeppevidék és Afrika különféle népeiből került ki az iszlám világ rabszolgáinak többsége.¹

Az oszmánok színre lépésével ismét előtérbe kerültek a régi beszerzési formák, vagyis a szomszédos keresztény országok lakosainak elhurcolása. Miközben a szakadatlan háborúk folyamatossá tették a rabszolgaellátást, a foglyok áradata – visszahatásként – arra ösztönözte az államot és a társadalmat, hogy mind szélesebb körben vegye igénybe a rabszolgák munkáját. Az oszmán rabszolgaság kutatása – akár jogi, akár gyakorlati aspektusait tekintjük – még gyermekcipőben jár ugyan, de világos, hogy a rabtartás mind a gazdaságban (mezőgazdaság, kereskedelem, bizonyos iparok), mind a háztartásokban, mind a hadseregben fontos funkciót töltött be.² Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az egyes területeken és a társadalom különféle rétegeiben eltérő mértékben használtak fel rabszolgákat. Nem meglepő, hogy zömüket a társadalmi ranglétra magasabb fokain állók birtokolták, hogy a legfőbb rabtartó (de legalábbis elosztó) valószínűleg az állam volt, s hogy a rabszolgák tömeges alkalmazása elsősorban a hadseregre jellemző. Itt nem kizárólag a jól ismert janicsárookra (vagy a hozzájuk kapcsolódó udvari zsoldos csapatokra) kell gondolnunk, hanem a katonai parancsnokok (bégek, beglerbégek, vezírek), sőt a timár-birtokos szpáhik egy részének magánhadseregére, vagy kíséretére is.³ Elsősorban a hadseregben mutatkozó élénk kereslet vezetett oda, hogy az oszmán állam – nyilván

1 Az iszlám rabszolgasághoz jó bevezető *Bernard Lewis*: *Race and Slavery in the Middle East. An Historical Enquiry*. New York–Oxford, 1990. L. még *Hans Müller*: *Sklaven*. In: *Wirtschaftsgeschichte des Vorderen Orients in islamischer Zeit*. Teil 1. Leiden–Köln, 1977. 53–83. o.

2 *Alan Fisher*: *The Sale of Slaves in the Ottoman Empire: Markets and State Taxes on Slave Sales. Some Preliminary Considerations*. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Beşeri Bilimler* 6 (1978) 149–174. o.; *üő.* *Chattel Slavery in the Ottoman Empire: Slavery Abolition*. *A Journal of Comparative Studies* 1/1 (1980) 25–45. o.; *Halil Sahillioğlu*: *Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and Early 16th Centuries*. *Turcica* 17 (1985) 43–112. o.; *Ibrahim Metin Kunt*: *Kullann kullan*. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi, Hümaniter Bilimler* 3 (1975) 27–42. o.; *V. L. Ménage*: *Some Notes on the Devshirme*. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 29 (1966) 64–78. o.; *Cvetana Georgieva*: *Certaines problèmes de la structure sociale de l'Empire ottoman aux XIVe–XVIe siècles (par rapport au système „kul“)*. *Bulgarian Historical Review* 1974/2, 45–57. o.

3 A boszniai timáros haderő 1520 körül tele volt „renegátokkal”, l. *Ahmed S. Aliçça*: *Popis Bosanske vojske pred bitku na Mohaçu 1526 godine*. *Prilozi za Orijentalnu Filologiju* 25 (1975) 171–202. o. A magyarországi timár-defterek is számos utalást tartalmaznak arra, hogy a timár-birtokosok körében jelentős volt az egykori keresztények aránya.

vánvalóan megsértve az iszlám vallásjog, a *şeriat* előírásait – a XIV. század végétől saját keresztény alattvalóit is sarcolni kezdte. Ekkor vezették be a *deşirme*, a gyermekadó intézményét, ami nem kizárólag a janicsárság, hanem a mindinkább rabszolgákból építkező központi apparátus és uralkodói háztartás (a szeráj) emberutánpótlásának is fontos forrása lett.⁴ Emellett egyre nagyobb fogyasztóként lépett fel az oszmán földközi- és fekete-tengeri hajóhad. Ahogy növekedett az oszmánok tengeri hatalma, ahogy emelkedett az oszmán gályák száma, úgy nőtt az igény az evezős gályarabokra. Bár a XVI. században az állami tulajdonba kerülő keresztény rabok jelentős hányadát irányították a hajókra, a flotta telhetetlen bendőként a rendelkezésre álló embertömeg sokszorosát is elnyelte volna (ezért kényszerítte az állam – speciális rend szerint – a közönséges alattvalók egyes csoportjait is evezős szolgálatra).⁵

A rabszolgák iránti igény széleskörű és jól szervezett rabszolgakereskedelmet fejlesztett ki, melynek számos elemét az oszmánok elődeiktől, vagy kereskedelmi partnereiktől (Bizánc, Velence, Genova, Egyiptom) vették át. Nem volt olyan valamirevaló városa a birodalomnak, ahol ne működött volna kisebb-nagyobb rabszolgapiac. A rabszolgák zöme a XV–XVII. században négy irányból érkezett: a Fekete-tenger vidékéről (a híres tatárországi rabkereskedelem folytatásaképpen), a Földközi-tenger térségéből (főleg a kalózkodás révén), a balkáni, majd a magyarországi frontokról (az állandó háborúkból és portyákból) és Afrikából (elsősorban a feketék lakta vidékekről). A legnagyobb piacok, vagy inkább elosztó központok a Krím félsziget városaiban, mindenekelőtt Kaffában működtek, ahonnan szárazföldön és hajókon vitték tovább a rabokat Isztambul és a közel-keleti városok rabszolgapiacaira. Ibrahim nagyvezír szerint ebből a kereskedelemből 1526–27-ben csupán a kiliai és a kaffai vámhivatalban 30 000 dukát nyereség keletkezett.⁶

Az oszmán állam az emberkereskedelmet rendszeresen adóztatta, s ezzel kétszeres hasznot húzott belőle. A rabok után szedett illetékeket nagyjából három csoportra oszthatjuk: 1. az ún. „ötöd”, vagy az időnként ezt helyettesítő behozatali illeték; 2. a rabok szállításakor esedékes átkelési vámok; 3. az adás-vételre kirótt illetékek. (Ezek közül a harmadik most kívül esik figyelmünkön.)

Az oszmán hagyomány a XIV. század második felére, I. Murád szultán (1362–1389) idejére teszi a foglyok után járó „ötöd” bevezetését.⁷ Az az elv, hogy a zsákmány egyötöde a muszlim közösséget (gyakorlatilag a mindenkori államhatalmat) illeti meg, már a Koránban megtalálható, ezért azt a későbbiekben a muszlim vallásjog is szentesítette. Aligha véletlen, hogy Murád szultán Keletről (a fejlettebb iszlám központokból) érkező jogtudósok tanácsára döntött úgy, hogy többé nem hagyja veszni a törvény szerint neki járó jövedelmet. Ezt az adót az oszmánoknál perzsa szóval *perc ü yek* (majd összevont formában *percik*, ejtsd *pendzsik*)-nek nevezték, ami ugyanúgy ötödöt jelent, mint az eredeti arab *hums* terminus. Az ötöd beszédét kezdetben a kádikra bízták, de a későbbiekben külön ötödszedő biztosok vették

4 *Basilike D. Papoulia*: Ursprung und Wesen der „Knabenlese“ im osmanischen Reich. München, 1963.

5 *İdris Bostan*: Osmanlı bahriye teşkilâtı: XVII. yüzyılda tersâne-i âmiri. Ankara, 1992. (TTK Yayınları, VII/101.)

6 Két tárgyalás Sztambulban (Balassi Kiadó, sajtó alatt).

7 *J. Hakki Uzünçarıylı*: Osmanlı devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları. I. Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı. İstanbul, 1984.², 6–12., 86–90. o. *Irène Beldiceanu-Steinherr*: En marge d'un acte concernant le pénçyek et les açınğı: *Revue des Études Islamiques* 37 (1969) 21–47. o.

át ezt a munkát. A foglyok értékét eleinte egységesen 125 akcsében állapították meg, így az ötöd 25 akcsét tett ki. A beszédés történhetett pénzben (általában akkor, ha ötnél kevesebb foglyot hozott valaki) és természetben (ha a rabok száma meghaladta az ötöt). Tudjuk pl., hogy a nikápolyi ütközet után I. Bajezid – aki első haragjában számos keresztény foglyot lemészároltatott – a rabok közül először kiválasztotta a „maga részét”, s csak a maradékot engedte át katonáinak.⁸ A nagy szultáni hadjáratok számítottak a legjobb fogolyszerzési alkalomnak. A pendzsiket rendszerint a visszatéréskor vették meg a rabok gazdáin, bár nagy ritkán az is előfordult, hogy semmit sem kellett fizetniük. 1484-ben II. Bajezid szultán azzal próbált kedvet csinálni katonáinak a moldvai hadjáratához, hogy kihirdette: a vitézül küzdők rabjai után nem fog pendzsiket követelni.⁹

A pendzsikre vonatkozó első (és sajnos, egyben utolsó) részletes szabályozások a XV. század végéről és a XVI. század elejéről maradtak ránk. Ezek a „törvénykönyvek” (*kanunnamâk*) valójában szultáni parancsok voltak, amelyeket a rabszedésben érdekelt katonarétegek és hivatalnokok kérésére adott ki a szultáni udvar.¹⁰ Miután a tatárokon kívül ekkoriban az európai határvidékeken állomásozó akindzsik szállították a legtöbb rabot, természetes, hogy a pendzsik-szedésre vonatkozó előírások egyúttal az akindzsik tevékenységét, rabszerzéssel kapcsolatos kötelezettségeit és jogait is szabályozták. Az említett rendeletek az akindzsik rablóportyáit három csoportra osztották: 1. *akın*: az akindzsi bégek személyes részvételével zajló nagy vállalkozás; 2. *haramilik*: olyan portya, amelyen az akindzsi bégek nem vesznek részt, ám a portyázók száma meghaladja a százat; 3. *çete*: kisebb beütés, amelyen száznál kevesebben vesznek részt. Pendzsiket csak az első két típusú portyán ejtett rabok után kellett adni. Azok, akik száz főnél kisebb csoportokban, vagy a maguk szakállára indultak rabszerzésre, mentesültek a pendzsik-fizetés alól. A pendzsik összességében ekkor már nem tiszta ötöd. A megerősödött központi hatalom ugyanis a 10 és 17 év közötti fiúkat kivétel nélkül magának követelte, s csupán jutalomképpen engedett át közülük néhányat azoknak, akik szerezték őket. Az akindzsi bég 20, a pendzsik-szedő 5, a legtekintélyesebb tovidzsa (akindzsi tiszt) 1, az alacsonyabb rangú tovidzsák pedig ketten 1 fiút kaptak kárpótlásul azért, hogy legértékesebb rabjaikat az állam mindenestől elszedte.

A többi rab után járó pendzsiket általában átkelőhelyeken, réveknél és kikötőkben szedték be a pendzsik-biztosok (*pencik emini*). A biztosok munkáját egy pendzsik-főnök (*pencikçi başı*) felügyelte; egyelőre nincsenek adataink arról, hogy ez hol székelt és milyen területekre terjedt ki a hatásköre. A biztosok mellett külön írások működtek, akik nyilvántartásba vették az összes foglyot, feljegyezték értéküket és az ötöd összegét. Az akindzsi bégek szintén kötelesek voltak jegyzéket készíteni a foglyokról és az ötödről, és az udvar, hogy ellenőrizni tudja a egész folyamatot, mindkét „fél” deftereit bekérte. Az ötödöt, illetve annak beszédését gyakran adták ki bérletbe (*iltizamba*, illetve *mukata'âba*). A vállalkozó ilyenkor meghatározott összegért megvehetette az ötöd beszédésének jogát. 1589-ben pl. egy

8 Johannes Schülberger: *Türkler ve Tatarlar arasında (1394-1427)*. Çeviren Turgut Akpınar. İstanbul, 1995. 36. o.

9 Kâmil Kepecioğlu: *Bursada şer'î mahkeme sicillerinden ve muhtelif arşiv kaynaklarından toplanan tarihî bilgiler ve vesikalar*. *Vakıflar Dergisi* 2 (1942) 406. o.

10 Három rendeletről van szó: az első dátátalan, a második 1493-ból, a harmadik pedig 1511-ből való; kiadta I. II. Uzunçarşılı, i. m., 86-90. o. A középsőt l. még I. Beldiceanu, i. m., 44-47. o. és facsimile.

zsidó kereskedő 100 000 akcséért vette bérbe az isztambuli pendzsik-jövedelmeket.¹¹

A XV–XVI. század fordulójára a korábbi egyszerű értékbecslés kifinomultabb módszereknek adta át helyét. A rabokat ekkoriban már számos kategóriára osztották és mindegyikre külön értéket és ötödöt állapítottak meg. Az 1511. január 6-án kiadott kánunnáma erről a következőképpen rendelkezik (zárójelben az egyes kategóriák elnevezése): 1) a csecsszopótól (*şirhorbeçe*) 3 éves korig az ötöd 10–30 akcse; 2) 3–8 éves korig (*beçe*) 100 akcse; 3) 8–12 évesig (*gulamçe*) 120–200 akcse; 4) a pubertás-kort elért fiúk (*gulam*) után 250–280 akcse; 5) szakállas hitetlen után 200–270 akcse; 6) idős hitetlen után 150–200 akcse; 7) idős és elagott (vagy rokant) hitetlen után 130–150 akcse; 8) félszemű vagy félkarú fiúk és felnőttek után 130–150 akcse; 9) a nők után (anya, szűz, gyerek, öreg, beteg, vagy hibás) egységesen 120–150 akcse ötödöt kell szedni. Az állam az ötödfizetés kötelezettségét a rablott jószágokra (ló, marha, birka stb.) is kiterjesztette. Ennek részleteiről forrásaink sajnos semmit sem árulnak el; az említett rendeletek is csak annyit mondanak, hogy az állatok adóztatásában a régi törvény és szokás szerint kell eljárni.¹²

A XVI. századra – az államot illető részt leszámítva – az ötöd tulajdonképpen pénzdóvává változott. Aki ezt lerőta, az a biztosoktól bizonylatot (*tezkere*) kapott és a rab továbbszállításakor a vám- és átkelőhelyeken ezzel igazolta az ötöd befizetését. Ezzel azonban nem mentesült a rabok (és jószágok) után szedett átkelési illetékek vagy vámok (*bac-i ubur*, *resm-i geçüd*, *resm-i üsera* stb.) megfizetésétől. Míg a rabok értéke viszonylagos állandóságot mutat (az 1552-ből fennmaradt szegedi pendzsik-jegyzékben a foglyok többségét 1000 akcséra taksálták, ami nagyjából megfelel a fenti rendeletből következő átlagárnak¹³), addig az efféle illetékek a XVI. században jócskán megemelkedtek. Az al-dunai Tulcsán 1515–17-ben egy akcsét szedtek minden rab után, 1590-ben viszont már 20-at.¹⁴ A kevés adat alapján úgy tűnik, a század eleji 1-2 akcsés átkelési illetékek már a század közepén tízhúszszorosra növekedtek (legalábbis Európában; a rabszolgakereskedelem adóztatása ugyanis a birodalom keleti és nyugati felében, illetve az egyes tartományokban sokszor nagyon eltérő módon folyt, különösen ami a rabszolgapiacok működését illeti).

Miután a törökök befészkeltek magukat Magyarország középső részére, és megszervezték itteni közigazgatásukat, természetesen a pendzsik-szedés intézményes kereteit is megteremtették. A budai vilájet pénztári naplóból tudjuk, hogy az ötödből származó bevételek a budai és a pesti *mukata'á*hoz tartoztak, és 1558–60-ban a budai vár azab agája (előbb Dur Ali, majd Hüszejin) volt a tartomány fogolyötöd-

11 A. Fisher: *The Sale*, i. m. 169. o.

12 I. H. *Uzunçarşılı*: *Osmanlı devleti*, i. m. 87., 89. o. Több esetet ismerünk, amikor a pendzsiket és az állatok után szedett „ötödöt” összevonták.

13 *Hóvári János*: Az 1515–17. évi tulcsai vámnapló. *Történelmi Szemle*, 1981/3., 442. o.

14 *Hóvári J.*: i. m. 442. o. A. Fisher: *The Sale*, i. m. 168. o. A XVI. század második felében ez az összeg volt érvényben a legtöbb al-dunai átkelőhelyeken. I. *Nicoară Beldiceanu–Irène Beldiceanu–Steinherr*: *Acte du règne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachie, de Bulgarie et de Dobroudja. Südsüdsforschungen* 33 (1964) 111. o. I. Beldiceanu szerintem félreértette ezt a helyet (En marge 37.), amikor pendzsik gyanánt szedett 20 akcséről beszél. Mint Fisher, ő is összekeverte az átkelési illetéket a pendzsikkal. A szöveg csak annyit állít, hogy a pendzsiket e helyeken megszüntették, de egy szóval sem mondja, hogy a helyette szedett 20 akcse is pendzsik volna. Magából az összegből világos, hogy itt a következő történt: ezek az átkelők megszűntek ötödszedő helyként működni, s a továbbiakban csak az akkoriban szokásos 20 akcse átkelési illetéket fizették meg a rabok után.

szedő biztosa (*emin-i pencik-i üsera*).¹⁵ Egy későbbi rendeletből kiderül, hogy a budai azab agák 1573 májusáig folyamatosan kezükben tartották ezt a funkciót, ám ekkor – mivel már évek óta egy vasat sem fizettek be a kincstárba – felmondtak nekik, és egy simontornyai timár-birtokosra bízta a Dunától nyugatra fekvő szandzsákok (Esztergomtól le Szigetvárig) ötöd-adójának behajtását.¹⁶ Az 1558–60-as naplók egy másik helye alapján valószínű, hogy külön biztos működött a koppányi szandzsákban is.¹⁷ 1580 elején Haszán pécsi zámet-birtokos egyebek között azzal a kikötéssel kapta meg a szigetvári szandzsákbégséget, hogy a szigetvári és a székesfehérvári végek ötöd-adóját a szultáni hászokhoz csatolja.¹⁸ E néhány, ellentmondásoktól sem mentes adat alapján nehéz eldönteni, hogy az oszmán kormányzat szandzsák-szinten is tartott-e fenn szervezetet az ötöd beszédésére. Ha arra gondolunk, hogy a rabszerzés és rabkereskedelem milyen óriási jelentőségre tett szert a korabeli Magyarországon (nemcsak a török oldalon, hanem a királyságban is), akkor logikus arra következtetnünk, hogy a pendzsik-szedés nem korlátozódott a tartomány központjára, és a szandzsákokban (főleg a határ mentiekben) is kellett lenniük beszédő biztosoknak (*pencikçiknek*), akik esetenként a vilájet, vagy egy nagyobb régió fővállalkozójának felügyelete alatt dolgoztak. Ezt a sejtést támasztja alá az alább közölt dokumentumok közül az utolsó kettő. Mindegyik egy-egy pendzsik-szedő kinevezéséről intézkedik: az első a szolnoki, a második pedig a füleki szandzsákban kapott hivatalt. A kinevezés iránti kérelem önmagában arra utal, hogy jelentős feladatok vártak a posztra kiszemelt hivatalnokokra.

Ebből az következnék, hogy a magyarországi török rabkereskedelem méretei a török berendezkedés megszilárdulásával párhuzamosan növekedtek. Másként fest azonban a dolog, ha a kérdést a konkrét adatok oldaláról vizsgáljuk. Miközben a korabeli magyar és Habsburg források (magán- és hivatalos levelek, követi beszámolók, emlékiratok, elbeszélő források stb.) egybehangzóan kiterjedt rabszerző és kereskedő tevékenységről számolnak be,¹⁹ a török hivatalos dokumentumokban (vám-és pénztári naplókban, szandzsák-összeírásokban) az ebből származó jövedelem viszonylag alacsony (ha egyáltalán szerepel). A budai kincstárba 1559-ben 18 966, 1560-ban 43 245 akse folyt be ötöd címén.²⁰ Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy ebben a két évben szintén 1000 akcséra értékelték minden egyes foglyot; így számolva arra az eredményre jutunk, hogy 1559-ben 94–95, 1560-ban 216 rabot vettek jegyzékbe a budai vilájetben.²¹ Hasonló képet mutatnak a vámnap-

15 *Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula*: Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Budapest, 1962. 312., 330., 351., 461., 543. o.

16 *Dávid Géza*: A simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982. 78. o. 292. jegyzet.

17 I. m., 461. o.

18 *Dávid Géza*: Szigetvár XVI. századi bégjei. Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történetész konferencia előadásai a város és a felszabadításának 300. évfordulóján. (Szerk.: *Szita László*) Pécs, 1993. 166–167. o.

19 A kérdéskör adatokban rendkívül gazdag feldolgozása: *Takáts Sándor*: A török és a magyar raboskodás. In: *Rajzok a török világból*. II. k. Budapest, 1915. 160–303. o. V. ö. *Szabály Ferenc*: Ali koppányi bég sarca (Adalékok a hódoltsági magyar kereskedelem problematikájához). *Folia Historica* 2 (1973) 35–54. o.

20 *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Budapest, 1970. 69–70. o. *Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.*: i. m., 606–607. o.

21 Bár az 1573-ban kinevezett Behrám csau egy év alatt 118 925 akcsét adott át a kincstárnak ötöd címén (*Dávid G.*: A simontornyai, i. m. 78. o.), a fent említett előzményekre tekintettel valószínű, hogy ez az összeg jelentős hátralékokat is magában foglalt. Így a belőle adódó mintegy 600 (vagy, amennyiben Fekete 1573. évi átlagáraiból indulunk ki, 850) rab minden bizonnyal nem egyetlen év „termése”.

lók adatai is. Fekete Lajos szerint 1571-ben 64, 1573-ban 155, 1580-ban pedig „hozzávetőleg” 80 rabot vittek át a budai vámon (az itteni illeték a század közepén 20, 1571-ben és azután 25 akcse volt). A szolnoki vámnaplóban mindössze egyetlen rab bukkan fel (noha oda külön pendzsikcsit kért a bég), és Esztergom forgalma is csekélynek mondható.²²

Hogyan oldható fel a különféle források közötti nyilvánvaló ellentmondás? A kérdésre egyelőre nem lehet teljesen megnyugtató választ adni, de néhány összefüggésre azért rá tudunk mutatni. A magyarázat részben az lehet, hogy a rabszerzésnek és -kereskedelemnek valószínűleg csak egy része tükröződik a török elszámolásokban. Úgy tűnik, ennek okai részben a török hadszervezetben, részben a szultáni udvar politikájában rejlenek. A magyarországi török hadszervezetben hiába keressük az akindzsiket, akik korábban a határmenti rabszedés bajnokai voltak, s ezért ezen a téren a korábbi módszerességnek is vége szakadt; úgy is mondhatnánk: decentralizálódott és esetlegesebbé vált a fogolyszedési tevékenység, s ezzel párhuzamosan csökkent a vállalkozások átlagos mérete is. A nagy hadjáratoktól eltekintve a rabszedés többnyire kisebb csoportokban, portyákon és a magyar határvédőkkel folytatott szetepatétkban folyt. A rabok gazdái ugyanakkor az ilyen körülmények között szerzett rabokat a szokásjogra hivatkozva igyekeztek kivonni az adózásból. Hogy ilyenfajta szokásjog valóban létezett (amelyhez talán az akindzsik *çetêje* szolgáltatta a precedenst), az jól látható az alább 1. szám alatt közölt rendeletből. Az esztergomi emin szerint azok nem akarnak vámot és ötödöt fizetni rabjaik után, akik gyalogosan indultak rabszerző akcióra, és kevés foglyot ejtettek. Úgy látszik, ez a szokás erősen élt, és tiszteletben tartása érdekében nagy nyomás nehezedett az udvarra, mert az utóbbi fél évvel később hozzájárult ahhoz, hogy a gyalogosok mentesüljenek a pendzsik-fizetés kötelezettsége alól. Az általuk hozott rabok a továbbiakban eleve kikerültek az adminisztráció figyelméből.

Tovább csökkentette a regisztrált foglyok számát, hogy a magyarországi pasák és bégek, akik mindig sok rabra tettek szert, a jelek szerint szintén kivonták magukat a pendzsik és a vámok megfizetése alól. Mivel a szultánnak ajándéknak szánt rabok (a „császár rabjai”) után az adminisztráció érthető módon nem szedhetett adót, a katonai parancsnokok körében bevett szokássá vált, hogy foglyaik nagyobbik részét elküldték Isztambulba. Ezt nemcsak azért tették, hogy kedveskedjenek uralkodójuknak, vagy más fontos méltóságoknak, hanem azért is, mert a hagyományok szerint bízhattak abban, hogy a szultán tetszése jeléül néhány foglyot visszajuttat nekik, és így egyszerre szereznek „jó pontot” és jutnak olyan rabok birtokába, akik után nem kell illetéket fizetniük.²³

A csempészet és a korrupció nyilván szintén hozzájárult ahhoz, hogy a kincstári bevételek elég szerényen csordogáltak a rabkereskedelemből. Ez a probléma a XVI. században annyira közismert volt, hogy az 1568. évi drinápolyi szerződésben külön kitértek rá. A 15. cikkelyben megállapították, hogy a Habsburg és az oszmán fél számára egyaránt káros az anatóliai rabszolgakereskedők gyakori megjelenése Magyarországon, mivel a török bégek és katonák a határ mentén „nagy számban ra-

²² Fekete L.–Káldy-Nagy Gy.: i. m., 587. o.

²³ Éppen ez történt 1592 januárjában a boszniai beglerbéggel; a szultáni tanács arról értesítette, hogy két tőle érkezett és iszlámra áttért foglyot visszaküldenek hozzá, hogy azok a továbbiakban nála szolgáljanak. L. MD 69, 164. o. 328. sz.

bolnak el mindenféle korú embereket, de különösen serdületleneket s őket lopva és titkon eladják az efféle felvásárlóknak, nagy veszteséget okozva mind nekünk, mind őnagyságának (a szultánnak); éppen ezért elhatároztuk, hogy a jövőben az ilyen felvásárlókat Magyarország határaihoz nem szabad engedni s ezeknek ott tilos emberkereskedelmet űzni”.²⁴ Nem valószínű, hogy ez az illegális tevékenység ezután megszűnt volna. Ám a fentebb jelzett ellentmondás magyarázatát végső soron mégsem ebben, vagy a már említett többi tényezőben, hanem ezek együttesében, illetve a XVI–XVII. századi magyarországi rabszedési gyakorlat egészében találhatjuk meg.

Ez a rabszedés török oldalon abban különbözött a korábbiaktól, hogy az itteni sajátos viszonyok folytán a törökök rákényszerültek arra, hogy alkalmazkodjanak a Habsburg-magyar oldal céljaihoz és módszereihez. Az utóbbiak fogolyszedése nem arra irányult, hogy valódi rabszolgákat szerezzenek és azokat gazdaságilag, vagy katonailag hasznosítsák, hanem arra, hogy a komoly értéket képviselő rabok meg-sarcolásával pénzhez jussanak, és ekképpen kipótolják a gyakran elmaradó zsoldot.²⁵ Ezt a szemléletet a törökök is hamar átvették, s így a hódoltságkori Magyarországon az adás-vétel különös ágazata bontakozott ki. A foglyul ejtett katonákat (és különösen a főembereket) többnyire nem vetették rabszolgaságra, hanem az üzlet reményében börtönökben, vagy házi őrizetben tartották. Mivel a főembereket és a némi vagyonnal rendelkezőket eleve váltságdíjon való szabadulásra, vagy a saját oldal értékesebb rabjainak kiváltására szánták, s mivel az értékesebb rabokat a szultáni udvar rendszerint magának foglalta le, a foglyok adminisztrálásának hagyományos módszerei sokat veszítettek jelentőségükből. Mihelyt közbeszólt az államérdek, vagy a kellő erővel megtámogatott magánérdek (pasák és a bégek üzleti érdekeltsége), a pendzsik és a vám szedésével foglalkozó hivatalnokok aligha tehettek mást (már amennyiben meg akarták tartani állásukat), mint hogy behunyták a szemüket és bedugták a fülüket.

Mindezek alapján valószínű, hogy a török nyilvántartások a rabkereskedelemnek csak egy töredékéről tájékoztatnak bennünket. Az alábbiakban olvasható rendelkezések azért tarthatnak számot érdeklődésre, mert néhány olyan részletbe engednek bepillantást, amelyek éppen e hiányosságok megértéséhez segítenek hozzá.

²⁴ Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1. (Szerk. *Sinkovics István*). Budapest, 1968. 147. o. (ford. Kenéz Győző).

²⁵ *L. Szakály F.*: i. m., 37–38. o.; *uő*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. 187. o.

FÜGGELÉK

1.

Isztambul, 1552. február 16. Rendelet Ali budai beglerbégnek

(Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 66b.)

Budun defterdarı Halil begün adamı Mahmuda virildi.

Budun beglerbeğisi 'Aliye hüküm ki: haliya Estergon emini Nezir defter gönderüp ba'z-i kimesnelerde resm-i geçid ve pencik akçesi olup edasında 'inad etdiklerin 'ilam etmegin buyurdum ki hükm-i şerifim vardukda te'hir etmeyüp miriye 'aid olan resm-i geçid ve pencik her kimün zimmetinde var ise bi-kusur cem' ve tahsil etdürüp hizane-i 'amirem için zapt etdüresin. Ba'z-i kimesneler pencik virmede azdur ve yayak çıkarmışdur diyü niza' ederler imiş. Eğer atlu ile ve eğer yaya ile eğer az ve çok her ne mikdar esir çıkarlar ise penciklerin alwirüp kimesne ta'allul ve niza' etdürmeyesin.

Halil bég budai defterdár emberének, Mahmudnak adatott.

Parancs Ali budai beglerbégnek: Nezir esztergomi emin deftert küldött [az udvarba], s jelentette, hogy néhányan átkelési illetékkel és ötéddel tartoznak s vonakodnak megfizetni azt. Elrendelem, hogy amint nemes parancsom megérkezik, ne késlekedj, és mindenkitől, aki tartozik, hiánytalanul szedd össze és hajtsd be a kincstár illető átkelési illetéket és ötédot. Többen arra hivatkozva nem akarnak ötédot fizetni, hogy kevés [a rabjuk] és gyalogosan hozták ki őket. Bármennyi rabot hoznak is – akár lovasok, akár gyalogosok, s akár keveset, akár sokat –, azonnal fizessék le az utánuk járó ötédot, s ne engedd, hogy bárki kibúvót keressen, vagy vitatkozzék.

2.

Isztambul, 1552. augusztus 16. Rendelet Hízirnek, a kincstár budai defterdárjának

(Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 377b.)

Yazıldı. Behram kethüdaya verildi. Fi 29 Şaban sene 959.

Hizane-i 'amire Budun defterdarı Hızır dame ikbaluhuya hüküm ki: haliya küffar-i haksar vilayetinden piyade varup esir çıkaranlardan penc ü yek alınmamasın emr eyleyüp buyurdum ki içlerinde atlu olmayup piyade varanlar çıkardukları esirden penc ü yek aldurmayasın. Amma piyadeden gayri alludan ve gemi ile varup esir çıkaranlardan kanun üzere kemakân penc ü yek almur. Piyade ta'ifesinden gayri her kim esir çıkarur ise kemakân penc ü yeklerin aldurup kimesneye ta'allul ve niza' etdürmeyesin.

Megíratott. Behrárn kehüdának adatott 1552. augusztus 20-án.

Parancs Hízirnek, a nagyúri kincstár budai defterdárjának – tartson soká a szerencséje! –: megparancsolom, hogy azoktól, akik gyalogosan mennek el és hoznak rabokat a hitetlenek országából, ne szedjenek ötédot; elrendelem, hogy ne szedj ötédot azon rabok után, akiket olyan gyalogosok szereztek, akik között nem voltak lovasok. De a gyalogosokat kivéve a lovasoktól és azoktól, akik hajóval mennek és hoznak rabokat, a törvény szerint továbbra is jár az ötédot. Ha a gyalogosokon kívül bárki rabot hoz, szedd be tőle az ötédot, és ne engedd, hogy kibúvót keressen és vitatkozzék.

3.

*Amászia, 1555. január 14.
Rendelet Mehmed szolnoki bégnek*

(Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defterleri 1, 284. o. 1608. sz.)

Solnok begi Mahmud beğe hüküm ki: mektup gönderüp liva-i mezkûrde pencikçi lazım olmagın bi'lfi'il liva-i mezkûrde vaki' olan beşlülere baş ağa olan darende-i fermân Dur 'Ali hidmet-i merkumun uhdesinden gelür kimesnedür diyü 'arz etdüğün ecilden buyurdum ki 'arz etdüğün üzere liva-i mezkûrde pencik hidmetin mezkûre etdüresin.

Parancs a szolnoki bégnek, Mahmud bégnek: levelet küldöttél és jelentetted, hogy a nevezett livában ötöd-szedőre van szükség; Dur 'Ali, e fermán vivője, aki jelenleg a nevezett livában állomásozó beslük főagája, képes volna ellátni ezt a szolgálatot. Ennek alapján elrendelem, hogy jelentésednek megfelelően az említett livában a nevezettet bízd meg az ötöd-szedési szolgálattal.

4.

*Amászia, 1555. január 14.
Rendelet Hamza füleki bégnek*

(Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defterleri 1, 286. o. 1626. sz.)

Filek sancağı beği Hamza dame 'izzuhu mektup gönderüp liva-i mezkûrde pencikçi lazımdur diyü Seçen sancağı alaybeğisi darende-i fermân Mahmud hidmet-i mezkûrün uhdesinden gelür kimesnedür diyü 'arz etdüğün ecilden buyurdum ki 'arz etdüğün üzere sancağında vaki' olan pencik hidmetin mezkûre etdüresin.

[Parancs] a füleki szandzsákbégnek], Hamzának – növekedjék a méltósága! – levelet küldött[él] és jelentetted, hogy a nevezett livában ötöd-szedőre van szükség, s hogy Mahmud, e fermán vivője, a szécsényi szandzsák alajbégje, képes volna ellátni ezt a szolgálatot. Ennek alapján elrendelem, hogy jelentésednek megfelelően a nevezettet bízd meg szandzsákod ötöd-szedési szolgálatának ellátásával.